

Наталія Жидкова – кандидат педагогічних наук, учитель Менської гімназії Менської міської ради Чернігівської області.

Коло наукових інтересів: компетентнісно орієнтоване навчання, формування предметних умінь учнів із правознавства, розвиток дослідницьких умінь та навичок, використання міжпредметних зв'язків, розвиток творчості учнів. Автор календарно-тематичних планів та методичних розробок з історії та правознавства, компетентнісно орієнтованих завдань з правознавства, розвиток активної громадянської позиції учнів.

e-mail: nataliazhydkova@gmail.com

ORCID iD: <http://orcid.org/0000-0002-8965-2085>

УДК 372.83

<https://doi.org/10.32405/2411-1317-2020-4-180-191>

КРИТИЧНЕ МИСЛЕННЯ У РОЗВИТКУ ТВОРЧОСТІ УЧНІВ НА УРОКАХ СУСПІЛЬСТВОЗНАВЧИХ ПРЕДМЕТІВ

Статтю присвячено розвитку творчості учнів, взаємодії критичного та креативного мислення під час розв'язання завдань на уроках суспільствознавчих предметів. Розглянуто зміст творчості, проаналізовано функції, вміння, методи, стратегії творчого та критичного мислень як складових створення ефективного продукту пізнання. Визначено, що творче мислення спрямоване на створення нового продукту пізнання, а критичне – якісного продукту пізнання та перевірки його можливої реалізації. Сформовано схему взаємодії творчого та критичного мислення у поетапному розв'язанні завдання. Використання комплексу мисленнєвих операцій, вправ на розвиток уявлення в процесі розв'язання завдання, зміна умов використання прийомів, урізноманітнення методів сприяють збагаченню творчого досвіду учнів.

Ключові слова: творчість; критичне та творче мислення; творчі завдання; пізнавальна діяльність; методи навчання.

Постановка проблеми. Сучасне молоде покоління стоїть перед низкою суспільних викликів у мінливому та непередбачуваному світі: бути кваліфікованим та мобільним працівником, здатним до безперервного навчання. Такі виклики зумовлюють спрямування освітнього процесу на формування компетентної та успішної особистості. Випускник школи має бути ініціативним, вміти аналізувати та логічно обґрунтовувати позицію, знаходити альтернативні та ефективні, нестандартні способи розв'язання проблем, оцінювати ризики їх реалізації.

У процесі навчання учнів актуальним є формування навичок критичного та системного мислення, а також творчості та ініціативності у створенні нового суспільнозначущого продукту [1]. Адже творча особистість має гнучке мислення, креативна, здатна генерувати нове (ідеї, задуми, підходи, способи, рішення), а критичне мислення допомагає зробити процес розв'язання проблеми більш ефективним.

Останнім часом у навчальній практиці суспільствознавчої галузі освіти приділяється увага розвитку критичного мислення учнів: проводяться конференції, збагачується арсенал методів навчання, організовуються майстер-класи для вчителів, впроваджується навчальний курс. Але недостатня увага приділяється дослідженню розвитку творчості учнів

у навчанні суспільствознавчих предметів. Отже, потреба в ефективному навчанні зумовлює необхідність розробки інтегрованої моделі, спрямованої розвивати творче та критичне мислення.

Аналіз досліджень. Проблемі творчості присвячена низка психологічних досліджень: І. Біла розкрила механізм активізації творчої діяльності як складної системи, що містить підсистеми (процес творчої діяльності, її продукт, особистість творця, середовище та умови, в яких відбувається творчість) [2, с. 8]; Л. Виготський визначив творчу уяву як оперуючий момент творчої діяльності, яка залежить від досвіду людини, а комбінування образів зумовлює створення нових образів [3, с. 20–26]; Ю. Чепок розглядає креативне мислення як складний феномен, поєднання психологічних та особистісних якостей людини і базується на позитивній мотивації, наявності знань та їх творчому застосуванні [4, с. 81]; А. Артимовець вказує, що творче мислення є синонімом продуктивного, креативного, дивергентного, евристичного, конструктивного мислення і відіграє як продуктивну, так і репродуктивну функції, бо спирається на досвід [5, с. 24]; Ю. Трофімов детально проаналізував фази розв'язування творчих ситуацій та для розвитку творчості закликав залучати учнів до різних видів діяльності [6, с. 326–332]; О. Музика наголошував, що перенесення елементів творчості, стратегій в іншу діяльність дає змогу оволодіти новими видами діяльності і накопичити творчий потенціал [7, с. 36].

Формуванню критичного мислення учнів присвячені педагогічні розвідки: А. Кроуфорл, С. Метьюз, Д. Макінстер, В. Саул (розробили модель уроку з використанням методів та прийомів розвитку критичного мислення) [8]; О. Пометун та Н. Гулан (проаналізували використання прийомів та методів розвитку критичного мислення у навчанні учнів засобами підручника історії) [9]; С. Доценко [10], С. Терно [11] та ін. досліджують взаємозв'язок між критичним мисленням та розвитком творчості у різних співвідношеннях.

Г. Ліндсей, П. Томпсон, К. Халл розрізняють зміст понять творче та критичне мислення і визначають важливість їх використання під час розгляду задач, але у розумному поєднанні та називають можливі перешкоди їх реалізації [12].

Метою статті є дослідження проблеми розвитку творчості учнів, аналіз специфіки креативного та критичного типів мислень та їх взаємозв'язку в навчанні суспільствознавчих предметів.

Виклад основного матеріалу. У психологічних дослідженнях підкреслюється основа творчості – розвинені мислення, уява, інтелект [6, с. 326]. Поняття творчість пояснюють як когнітивний процес, в якому використовується інформація, що виходить за межі особистого досвіду і спрямовується на створення нового продукту [6, с. 326–327]. Таким чином, результат творчості є суб'єктивним пізнавальним утворенням на основі реорганізації і збагачення раніше набутого досвіду та формування нового продукту (знань, умінь, способу застосування, підходу та ін.).

У педагогічному підході «творчість школярів» – це діяльність, результат якої характеризується суб'єктивною новизною, оскільки вона пов'язана із засвоєнням нових знань, і розв'язуванням різноманітних задач у процесі навчально-виховної роботи у школі та на позашкільних заняттях [13, с. 298]. Варто розширити зміст поняття суб'єктивної новизни, оскільки будь-який пізнавальний процес є значимим для суб'єкта пізнання.

Розвиток творчості пов'язують із зростанням її рівнів за такими критеріями:

а) за ступенем самостійності розв'язання завдання: 1) робота полягає в матеріалізації задуму, розробленого вчителем; 2) учні самостійно розробляють задум розв'язання завдання; 3) учні самостійно формують умову завдання, розробляють задум його розв'язання; 4) учні самостійно формують проблему, умову завдання, розробляють задум його розв'язання;

б) за способами розв'язання, комплексністю застосування його елементів: від застосування певних прийомів і способів творчості розв'язання завдань через володіння комплексом засобів до самостійного комбінування дій, пошуку аналогій, антиподів на різних етапах;

в) за ступенем новизни: суб'єктивна новизна (учень відкриває у процесі творчої взаємодії вже відомі закономірності); об'єктивна новизна (виконання робіт на рівні авторських (у МАН)); оригінальність (специфічне відображення особистості у продукті його діяльності) [13, с. 298].

Зазначимо, що розвиток творчості має супроводжуватися зростанням як ступеня самостійної учнів, так і оволодіння комплексом способів розв'язання завдань, розширенням та поглибленням творчо-пізнавальної діяльності, здатністю використовувати міжпредметні зв'язки, збагаченням навчального та життєвого досвіду, розвитком умінь знаходити альтернативні ідеї. Значимим у цьому процесі є самореалізація учнів через узгодження індивідуального та соціального у взаємовідносинах під час розв'язання завдання.

Використання міжпредметних зв'язків дасть змогу системно переносити знання, вміння, способи дій у нові ситуації, сприятиме умовам використання далеких аналогій, створенню нових ідей та способів пізнання, метапредметним діям, збагачення творчого потенціалу. Навчальна діяльність у цьому процесі має урізноманітнюватися новими методами та формами роботи для пошуку учнями нових пізнавальних стратегій.

Здебільшого творчість у навчальному процесі пов'язана з дослідницькою та пошуково-перетворювальною діяльністю учнів під час написання дослідницьких робіт, створення проєктів, розв'язування творчих завдань та нестандартних ситуацій.

Зупинимося на аналізі творчого мислення як складнику розвитку творчості учнів. Погоджуємося з думкою дослідників, які ототожнюють його з креативним, як мисленням, результатом якого є відкриття принципово нового або вдосконалене розв'язання того чи іншого завдання, пошук необхідних і нестандартних способів дій через встановлення різноманітних зв'язків, комбінацій, аналогій, реконструкцій із багатьох можливостей, синтезуючи і пов'язуючи елементи новим оригінальним шляхом [5, с. 22].

Звернемо увагу, що ефективна продуктивна діяльність потребує критичного мислення. Під критичним мисленням розуміється сукупність розумових стратегій і процедур, опанування якими передбачає вільне використання людиною мисленнєвих операцій високого рівня, що застосовуються для опрацювання інформації, формулювання обґрунтованих висновків та оцінок й ухвалення рішень [9, с. 329].

У такому змісті понять можемо погодитися з Г.Ліндсей, К.Халлом, Р.Томпсоном, які розмежовуючи поняття творче та критичне мислення, вказують на їх функціональні відмінності: творче мислення – це результат відкриття нового, або вдосконалене рішення, а критичне мислення спрямоване на перевірку запропонованих рішень з метою визначення сфери їх застосування; творче мислення – створення нових ідей, а критичне – виявляє їх недоліки та дефекти за допомогою розумових стратегій [12, с. 445–449]. Варто звернути увагу, що поняття критичність у творчості використовується до критерію новизна, а вміння критично мислити визначається як об'єктивна оцінка позитивних та негативних якостей предмета пізнання.

У такому підході творче та критичне мислення важливі для розв'язання ситуацій, завдань, проблем під час пізнавальної діяльності й доповнюють одне одного для отримання якісного та продуктивного результату, можливості ефективно його реалізувати. Але Г. Ліндсей, К. Халлом, Р. Томпсоном наголошують на їх протилежності за функціональним призначенням, але єдиній кінцевій меті – продуктивній діяльності; підкреслюють різницю між критичним мисленням, орієнтованим на пізнавальну діяльність та критичною установкою, яка є емоційною, деструктивною [12, с. 445–449]. Варто врахувати умови розвитку творчості – відсутність критики, оцінок, стресу [4, с.76]. Очевидно, що різне функціональне призначення мислень, але одна мета потребують розробки спеціальної моделі їх використання у процесі пізнання.

Звернемо увагу на операціональний склад творчого та критичного мислення, їх сформованість. О. Пометун крім мисленнєвих операцій (аналіз, синтез, зіставлення, абстрагування, узагальнення, класифікація, систематизація, оцінювання) критичного мислення виокремлює й оволодіння учнями вмінь та навичок ставити запитання, працювати з різними джерелами інформації, розуміння та конструювання аргументованих висловлювань, умінь дискутувати та дебатовати та ін. [9, с. 331–332]. Такі вміння та навички важливі для уточнення та перевірки творчих ідей, можливого їх шліфування, як правило під час обговорення у колі, що сприятиме й набуттю учнями соціального досвіду.

Але про сформованість критичного мислення можемо говорити, коли учень має системне мислення (здатність виділяти проблеми, створювати цілісний образ ситуації, розробляти стратегії розв'язання), а також особистісні характеристики (організованість, цілеспрямованість, здатність змінити свою позицію, толерантність та ін.). Узагальнено, критичне мислення характеризується перетворювальною діяльністю під час розв'язання проблеми, що характерно і для творчої діяльності.

Розвитку творчості учнів сприяє опанування інтелектуально-евристичних умінь: а) генерувати ідеї, висувати гіпотези, прогнозувати розв'язання творчих завдань, висувати оригінальні підходи, стратегії, методи їх розв'язання; б) фантазувати; в) володіти асоціативністю пам'яті; г) бачити суперечність і проблеми; д) переносити знання та вміння в нові ситуації (продуктивність мислення); е) переборювати інерцію мислення; є) незалежно мислити [14, с. 28]. Таке мислення переважно потребує спочатку індивідуальної форми розв'язання завдання, а для розвитку ідей, збагачення їх – колективної, групової. Індивідуальна робота сприяє розвитку творчих здібностей учнів та умові їх реалізації – відсутність оціночних суджень, критики, незалежність мислення.

Як бачимо, склад критичного та творчого мислення різні, але звернемо увагу, що інтелектуально-евристичні вміння потребують й умінь критично мислити. Бачення проблеми, перенесення знань та вмінь, способів дій у нові ситуації, здатність пропонувати нові підходи, методи розв'язання завдань потребують оперування логічними прийомами мислення, що характерно й для критичного мислення.

У науковій літературі співвідношення критичного та творчого мислення розглядається з підходу їх базовості. Частина дослідників вважає, що критичне мислення є базовим у розвитку творчості, творчої особистості [15, с. 204]. Така думка є справді слушною у послідовному та системному навчанні, так як ми визначили, що критичне мислення є результатом перетворювальної діяльності, а вищий рівень навчання становить творча діяльність.

У такому співвідношенні критичне мислення передує творчому й навчальний процес представляється як закономірний та послідовний. Творчість сприяє ж формуванню нового продукту пізнання, а отже, є продуктивною діяльністю. Водночас створення продукту завжди спирається на базові знання та вміння, мисленнєві операції, стратегії. Останні є основою критичного мислення. Скажімо, створення пам'ятки з основ правознавства «як захистити права споживачів у випадку неякісного виконання договору про перевезення» потребує аналізу ситуації, знань та умінь, способів дій цивільного права (застосування знань про права та обов'язки споживачів, встановлення причинно-наслідкових зв'язків, аналіз нормативно-правового акта, оцінювання ситуації, а також умінь створювати будь-яку пам'ятку та ін.).

Продовжуючи цю думку, зазначимо, що елемент новизни продукту творчості характеризується руйнуванням стереотипів, здатністю виходити за межі, інтересом до парадоксів, розвитком уяви та ін. Проте під час розв'язання завдання для отримання якісного результату коректно говорити про взаємодію видів мислень.

В окремих дослідженнях зміст критичного мислення характеризується як творча інтеграція, переоцінка та перебудова понять та інформації. Воно є активним процесом пізнання на багатьох рівнях [10, с. 278]. Загалом у кожній діяльності є елементи творчості, оволодіння якими стає основою творчості в інших видах діяльності [7, с. 51].

Такі міркування дають змогу стверджувати про взаємозалежність розвитку критичного та творчого мислення у пізнавальній діяльності учнів, під час розв'язання проблем. Створенню розвивального середовища творчості учнів сприяє оволодіння вміннями, прийомами, методами критичного та творчого мислення та перенесення їх у нові нестандартні ситуації. Обидва види мислень взаємопов'язані під час активізації мислення, хоча стратегії їх різні.

У порівнянні стратегій мислення зазначимо, що критичне більш тяжіє до полегшення, спрощення вимог задачі, а творче – навпаки до ускладнення вимог задачі з використанням зазвичай дивергентного мислення. Хоча одним із кроків творчого мислення є переведення завдань із вищого рівня до нижчого.

Розрізняють дивергентне та конвергентне мислення. Дивергентне мислення йде у різних напрямках і призводить до неочікуваних наслідків, а конвергентне мислення потребує єдиного висновку розв'язання завдання [2, с. 8]. Очевидно, що на різних етапах розв'язання творчої проблеми потрібні дивергентне і конвергентне мислення, але на етапі створення гіпотези переважно використовуються методи активізації дивергентного мислення.

Розкриємо *процес* використання критичного та творчого мислення за етапами. С. Терно визначив послідовність процесу критичного мислення: 1) зіткнення з проблемою та усвідомлення задачі за допомогою рефлексивного та особистісного рівнів мислення (наявних знань та здібностей); 2) подолання утруднення за допомогою набутого досвіду та знань, яких бракує; 3) переструктурування способів дій та знань, вироблення нового погляду, нових диспозицій, що завершується осяянням (процес мислення здійснюється на рефлексивному та особистісному рівнях); 4) обґрунтування віднайденого рішення та представлення результатів дослідження, що передбачає розгоргання думки на операційному, предметному, рефлексивному, особистісному та комунікативному рівнях [11, с.15].

I. Ільясовим сформовані етапи розв'язання творчих задач, хоча у навчальній практиці процес окремі кроки існують у згорнутому вигляді. I фаза – аналіз задачі: 1) виділення даних того, що шукається, відомих і невідомих явищ задачі; 2) віднесення явищ задачі до об'єктів і процесів, перше моделювання їхніх якостей; 3) устанавлення основної трудності. II фаза – пошук невідомого (висунення гіпотези): 1) довизначення умов (зниження рівня збудженості; розгоргання визначення понять, що стосуються всіх явищ задачі; виникнення інших характеристик явищ задачі і як наслідок, устанавлення наявності в них властивостей, даних у визначеннях; повторне моделювання отриманих нових засобів, явищ, усунення зайвих умов у формулюванні задачі); 2) пошук невідомого за допомогою більш визначених за змістом прийомів (підвищення рівня впевненості у собі; знаходження та використання подібної задачі; визначення сфери пошуку невідомого; «перевтілення» в образ явищ задачі (емпатія); розподіл задачі на частини); 3) пошук невідомого за допомогою прийомів, менш визначених змістом (узагальнення та конкретизація задачі; переструктурування явищ задачі; формулювання і розв'язання зворотної задачі; висунення будь-яких гіпотез; переключення на інші проблеми. III фаза – перевірка та аналіз гіпотез (перевірка висунутих гіпотез; виділення обґрунтувань гіпотез; аналіз переваг і недоліків гіпотез; розгляд причин неспроможності гіпотез) [6, с. 331].

У кожній фазі є елементи критичного мислення (аналіз умови, обґрунтування гіпотези, перевірка гіпотези та ін.). Узагальнено етапи критичного мислення та фази творчого є досить схожими, хоча з різними стратегіями, методами, прийомами, а це означає, що модель творчого розв'язання завдання може бути інтегрованою.

Одним із методів активізації творчого мислення є фантазування. О.Мелентьєв розробив алгоритм фантазування: 1) дослідження (визначення сутності проблеми та уявлення фантастичного результату); 2) перетворення (добір відомих чи невідомих властивостей, засобів, дій та ін.); 3) впровадження (визначення проблем та їх усунення) [16, с. 67].

Варто врахувати загрози надмірного розвитку творчої фантазії, оскільки тоді критичне мислення стає нерозвиненим. Тож доцільно розвивати і критичне, і творче мислення.

Продовжуючи розмежування стратегій мислення, зупинимось на їх окремих аспектах. За основу розмежування візьмемо судження про творче мислення Ю.Чепюк [4, с. 74–75] і, розвиваючи їх, порівняємо з критичним. У критичному мисленні уявлення про об'єкт менш гнучке, оскільки формується за визначеними критеріями, ніж у творчому; у критичному мисленні використовуються переважно близькі аналогії (предметні), а у творчому – далекі, поповнюються за рахунок збагачення навчального досвіду (знань, прийомів, стратегій та ін.) та життєвого, використання міжпредметних зв'язків та ін.; у критичному мисленні рівень спеціалізації стає вищим, а у творчому – постійно руйнується; у критичному мисленні як правило створюються і перевіряються правильні моделі; а у творчому – не всі ідеї коректні; у критичному мисленні здебільшого є цілеспрямованість окремих дій, а у творчому – можливість кроків заради кроків (без чіткої мети); у критичному мисленні

звертається увага на деталі, а у творчому – більш інтуїтивне уявлення про проблему; критичне мислення переважно раціональне, вимагає послідовності та правильності кроків, а у творчому – переважно використовується дивергентне мислення у різних нерідко неочікуваних, маловірогідних напрямках. Таким чином, критично мислячий учень має високий рівень предметної компетентності, а творчий учень через творчу ініціативну намагається вдосконалити рівень виконання завдання, вийти за межі досвіду і створити новий продукт діяльності.

Оскільки критичне мислення зумовлене здатністю особистості самостійно оцінювати дійсність, інформацію, знання, думки і твердження, а також здатністю ефективно приймати рішення з урахуванням наявних стереотипів і розроблених критеріїв [10, с. 279], а творче мислення характеризується навпаки руйнуванням стереотипів у створенні нового продукту, то якісний результат діяльності залежить від взаємодії творчого та критичного мислення.

Розвиваючи ці думки, проаналізуємо методи розвитку критичного та творчого мислення. Метод «кубик Блума» містить такі творчі кроки як запропонуй, придумай. Метод «шість капелюхів мислення» спонукає перевіряти та оцінювати інформацію, генерувати нові ідеї, творчо мислити, оцінювати ризики, розділяти дії та емоції, робити висновки. Інший метод «мозковий штурм» має кроки, які сприяють активізації мислення і продукуванню нових ідей. Наведені приклади методів можуть розглядатися як інтегровані моделі взаємодії критичного та творчого мислення ров'язання навчального завдання.

Розвитку творчого мислення сприяють такі методи, як проб та помилок, контрольних запитань, метод фокальних об'єктів, мозкового штурму, морфлогічного аналізу, фантазування, заміни властивостей, програвання сюжету в інших умовах, прийоми з'єднання та роз'єднання та ін. [16, с. 82–83].

Порівняння критичного та творчого мислень узагальнено у табл. 1.

Таблиця 1

Критичне та творче мислення

Критичне мислення	Творче мислення
Зміст	
Сукупність розумових стратегій і процедур, опанування якими передбачає вільне використання людиною мисленневих операцій високого рівня, що застосовуються для опрацювання інформації, формулювання обґрунтованих висновків та оцінок й ухвалення рішень	Мислення, результатом якого є відкриття нового або прийняття вдосконаленого розв'язання завдання, пошук необхідних і нестандартних способів дій, через встановлення різноманітних зв'язків, комбінацій, аналогій, реконструкцій із багатьох можливостей, синтезуючи і пов'язуючи елементи новим оригінальним шляхом
Особистісні характеристики	
Готова до планування, демонструє гнучкість та широту мислення, розглядає ситуацію з різних позицій, наполеглива та терпелива у досягненні мети, готова виправляти свої помилки, комунікативна та здатна до пошуку компромісних рішень	Високий рівень самомотивації, терпимість до невизначеності, здатність до ризику, не обов'язково має високий рівень інтелекту, гнучкість та широта мислення
Структура	
Мисленневі операції, уява, інтелектуально-логічні здібності особистості	Мислення, творча уява, інтелектуально-евристичні здібності, <i>емоції</i> особистості

Функціональність

Пізнавальна, дослідницька та експериментальна діяльність, розв'язування складних ситуацій вибору (проблемних завдань), спрямована на формулювання висновків, оціночні судження, ухвалення рішень, формування якісного продукту пізнання, розвиток стратегій пізнання та ін.

Пізнавальна, пошукова, дослідницька та експериментальна, інноваційна діяльність, спрямована на пізнання закономірностей, формування нових ідей, відкриття нових способів та методів розв'язання завдання та пізнання, створення матеріальних та духовних цінностей та ін.

Операціональна складова

Бачити проблеми, ставити запитання, аналізувати, порівнювати синтезувати, оцінювати інформацію з будь-яких джерел; висувати гіпотези, оцінювати альтернативи, робити свідомий вибір, ухвалювати і обґрунтовувати рішення, розвиток умінь дискутувати, експериментувати

Генерувати ідеї, висувати гіпотези, прогнозувати розв'язання творчих завдань, висувати *оригінальні* підходи, стратегії, методи їх розв'язання, фантазувати, володіти асоціативністю пам'яті, бачити суперечності і проблеми; переносити знання та вміння в нові ситуації (продуктивність мислення)

Етапи розв'язання завдання

- 1) постановка проблеми, зіткнення з проблемою;
- 2) проблемна ситуація та проблемна задача створюють певну перешкоду в досягненні мети – ситуацію утруднення (блокаду);
- 3) відбувається переструктурування знань, способів дій, власних установок, досвіду та знаходиться ідея правильного розв'язку;
- 4) обґрунтування правильного розв'язку та представлення його іншим.

- 1) аналіз умови задачі (виділення відомих і невідомих явищ задачі, моделювання їхніх якостей, установлення (конфлікту задачі), пошук аналогів, комбінацій);
- 2) розв'язування (висунення гіпотез): довізначення умов, визначення понять, виведення інших характеристик якостей, повторне моделювання; пошук невідомого більш визначених за змістом прийомів (знаходження подібних завдань); пошук невідомого за допомогою прийомів менш визначених за змістом (висунення гіпотез, переключення на інші проблеми)
- 3) перевірка і аналіз гіпотез.

Методи

Бортовий журнал, мозковий штурм, асоціативний куш, «знаємо – хочемо дізнатися – дізналися», «фішбоун», кластер, метод опорних слів, кейс – метод, тонкі та товсті запитання, інсерт, дерево припущень, контрольні запитання, дискусія, диспут, обговорень в парах, малих групах та ін.

Аналогія, мозковий штурм, «плюс, мінус, цікаво», метафора, візуальне сприйняття, список якостей, есе, контрольний список творчих ідей, аглютинація, експеримент, проб та помилок, морфологічний аналіз, фантазування, прогнозування сюжету, фокальних об'єктів, заміна властивостей, програвання сюжету в інших умовах та ін.

Продемонструємо власний інтегрований підхід взаємодії критичного та творчого мислення у процесі розв'язання творчого проблемного завдання. Знайдемо точки дотику творчого та критичного мислення у процесі розв'язання творчого завдання (рис. 1).

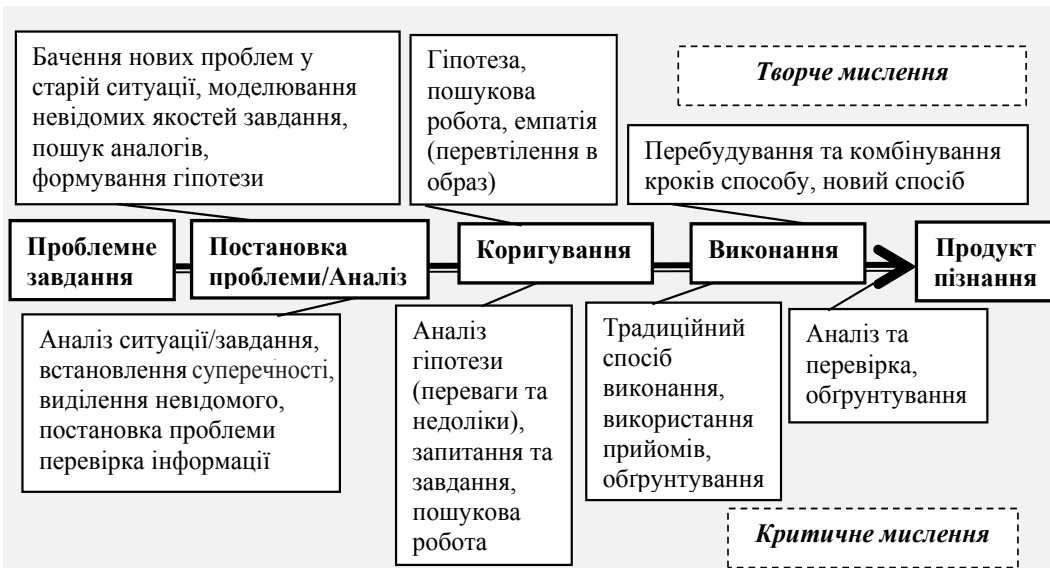

Рис. 1. Схема взаємодії критичного мислення та творчого під час розв'язання творчого завдання

Узагальнено, інтегрований підхід з використанням творчого та критичного мислення під час розв'язання творчого завдання має етапи: 1) постановка проблеми та аналіз завдання з виділенням відомого та невідомого, перше моделювання якостей об'єкта завдання з опорою на набутий досвід, формування гіпотези; 2) коригування гіпотези з активною пізнавальною діяльністю учнів, розподілом завдання на частини, перевтіленням в образ об'єкта завдання (емпатія), аналізом переваг та недоліків гіпотези; 3) виконання та перевірка висунутих гіпотез та створення продукту пізнання.

Як видно зі схеми, критичне та творче мислення взаємопов'язані на різних етапах. Можна припустити, що перший дотик творчого та критичного мислення відбувається на етапі постановки та аналізу проблеми. За допомогою творчого мислення особа здатна бачити нову проблему у старій ситуації або нову функцію об'єкта пізнання, сприймати структуру об'єкта ситуації, ставити нові завдання та запитання, а за допомогою критичного мислення – встановлювати суперечності, перевіряти інформацію. Спільним для обох мислень є такі операціональні дії: виділення невідомого та виявлення відомих знань, умінь, підходів, стратегій (хоча стратегії, підходи та уміння різні) та ін.

Розкриємо процес сприйняття ситуації. За допомогою прийомів творчого мислення особа здатна осягати ситуацію цілісно, не спираючись на чіткі логічні ланцюжки, оригінально кодувати інформацію за допомогою абстрактних символів, яскраво, насичено перебудовувати будь-який зміст інформації [5, с. 24]. Опора на особистісний досвід учнів зумовлює виконання роботи спочатку індивідуально.

Оскільки критичне та творче мислення залежать від зовнішніх умов, як відсутність критики, оціночних суджень та ін., то на етапі аналізу проблеми з використанням прийомів критичного мислення важливо акумулювати індивідуальний досвід з врахуванням особистісних рис. Етап аналізу завдання доцільно виконати у колі, але з використання інтерактивних методів, як «мозковий штурм», «асоціативний куц» та ін., які сприяють формуванню незалежних суджень.

Крім того, важливими є внутрішні та зовнішні мотиви творчості. На етапі аналізу завдання для усвідомлення значимості проблеми та заохочення дітей до роботи важливо

поставити запитання про актуальність її реалізації. Методами заохочення можуть бути міркування, обговорення, самостійні дослідження школярів.

Зазначимо, що формування моделі способу розв'язання завдання та гіпотези, добір критеріїв розв'язання та перебудування і комбінування кроків потребують методів активізації творчого мислення та критичного мислення. Гіпотеза будується за допомогою встановлення причинно-наслідкових зв'язків, але переважно методами близької аналогії (предметної) у критичному мисленні та далекої (метапредметної) – у творчому. Формування гіпотези творчого завдання більшою мірою потребує дивергентного мислення.

Зауважимо, що творчі завдання характеризуються нестандартними умовами, дилемою, а отже, й етап розв'язання їх відбувається за допомогою гнучкої моделі або створення нестандартного способу аналізу, вільного асоціювання та ін. Інструментом створення моделі може бути уява.

Іншим важливим інструментом розвитку уявлення є схеми, таблиці, які допомагають знайти причинно-наслідкові зв'язки, виділити необхідне, відокремити головне від другорядного, порівняти та сприяють розвитку логічності, критичного та творчого мислень та ін. Прикладом відтворювальної уяви є складання схеми за текстом, а творчої – самостійний пошук та добір інформації для розв'язання завдання, створення зв'язків схеми за допомогою вільних асоціацій, аналогії та ін. Творчим способом розв'язання завдання за допомогою візуальної схеми, макета може бути її форма, що асоціюється з інформацією. Використання схеми метода «фішбоун» допоможе продемонструвати послідовність змін подій (позитивних чи негативних) процесу, явища, їх наслідків та передбачити наступні.

Подальші кроки на етапах коригування та виконання більшою мірою відбувається за допомогою прийомів творчого мислення, а аналіз, перевірка та обґрунтування – прийомів критичного мислення.

На етапі коригування учні здійснюють активну пізнавальну діяльність, набувають нового досвіду, в результаті чого підвищується впевненість у собі. Поставлені завдання гіпотези першого етапу розділяють на окремі підзавдання: створення ілюстрацій та публікацій, добір матеріалів, консультації з спеціалістами та ін.

Третій етап – реалізація. Під час етапу учні можуть використати прийом критичного мислення – таблицю аналізу з стовпчиками «що вдалося», а «що потребує подальшого дослідження». Можливі наслідки реалізації завдання потребують різносторонньої оцінки та активізації уявлення. Зручною формою представлення результатів творчого завдання через узгодження індивідуального та колективного є колективна презентація.

Висновки. Таким чином, критичне мислення робить навчання активним, діяльним, когнітивним, якісним, а творче мислення – продуктивним, метапредметним і обидва впливають на особистісний розвиток учнів, самореалізацію. Розвиток творчості учнів для якісного навчання потребує критичного та креативного мислення під час пізнавальної, дослідницької та проектної діяльності, розв'язання проблемних ситуацій та творчих завдань.

За змістом та функціональністю поняття є різними: творче мислення спрямоване на створення продукту (ідей, методів за допомогою уяви, образного мислення, інтелектуально-творчих здібностей та вмінь, а критичне мислення за допомогою встановлення суперечностей, виділення невідомого, аналізу та перевірки інформації, пошукової діяльності, здатності ставити запитання, працювати з різними джерелами, конструювати аргументовані судження – на перевірку предмета пізнання на якість та життєздатність продукту.

Процесуальна складова понять свідчить про використання низки мисленнєвих операцій, їх взаємодоповнення у творчому процесі, а отже, реалізацію інтегрованого підходу у розв'язанні завдання: на етапах постановки проблеми та аналізу, коригування, реалізації методів творчого та критичного мислення. На всіх етапах переважно спочатку індивідуально, а потім у групі.

Методична складова розвитку творчості потребує урізноманітнення методів, використання вільних асоціацій, аналогії, морфологічного аналізу, нових умов використання

знань, умінь, навичок. Творчість потребує як індивідуальної роботи для формування творчого мислення, так і групової, але в умовах толерантності, самостійності виконання завдання. Самореалізація учнів можлива за умови створення ситуації успіху, а також самомотивації.

Подальшого дослідження потребують проблеми індивідуальної та групової форми роботи у процесі реалізації інтегрованої підходу до розвитку творчого та критичного мислення, розвитку уяви та інтелекту під час виконання творчих завдань, узагальнення, аналіз та класифікації творчих завдань суспільствознавчих предметів, практичне використання інтегрованого підходу до виконання творчого завдання, дослідження прийомів, методів (як аналогія, асоціація, морфологічний аналіз) у процесі навчання суспільствознавчих предметів.

Використані джерела

- [1] Верховна Рада України. (2017, Верес. 05), *Закон України* «Про освіту». [Електронний ресурс]. Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#n46>.
- [2] І. М. Біла, «Психологія дитячої творчості», К., Україна: Фенікс, 2014.
- [3] Л.С.Выготский, «Воображение и творчество в детском возрасте», СПб.: Союз, 1997.
- [4] Ю. Чепюк, «Дидактичні умови навчання творчого мислення молодших школярів у процесі навчання іноземних мов», дис. канд. пед. наук, Східноєвроп. нац. ун-т, Терноп. нац. ун-т, Луцьк, 2017, Тернопіль, 2018.
- [5] А.П. Артимова, «Теоретичний аналіз проблеми творчого мислення», у *Психологія: реальність і перспективи*, Вип. 3, с. 22-25, 2014. [Електронний ресурс]. Доступно: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prp_2014_3_9.
- [6] Ю.Л. Трофімов та ін., «Психологія: підручник», К., Україна: Либідь, 2008.
- [7] О.Л.Музыка, «Рефлексія і динаміка розвитку здібностей: підходи до побудови дослідження», у *Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень*, О.В.Моляко, Ред. Житомир, Україна: Рута, с.50-53, 2006. [Електронний ресурс]. Доступно: <http://eprints.zu.edu.ua/2799/1/monographiya.pdf>.
- [8] А. Кроуфорд, В. Саул, С. Метьюз, Д. Макінстер, «Технології розвитку критичного мислення учнів», наук. ред. і передм. О. Пометун, К.: Плеяда, 2006.
- [9] О.І. Пометун, «Розвиток критичного мислення учнів засобами шкільного підручника історії», у *Проблеми сучасного підручника*, Вип.20, с. 327-338, 2018. [Електронний ресурс]. Доступно: <http://irvid.org.ua/upload/iblock/c6f/c6f383508c03099a589e0546cee44dfe.pdf>
- [10] С. О. Доценко, «Технологія розвитку критичного мислення як засіб формування творчих здібностей учнів початкових класів», *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*: зб. наук. пр., Запоріжжя, Україна: КПУ, Вип. 48 (101), с.277–286, 2016. [Електронний ресурс]. Доступно: <http://dspace.hnpu.edu.ua/bitstream/123456789/556/1/%d0%94%d0%be%d1%86%d0%b5%d0%bd%d0%ba%d0%be.pdf>.
- [11] С.О. Терно, «Методика розвитку критичного мислення старшокласників у процесі навчання історії», автор. дис. докт. пед. наук, М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Київ, 2015.
- [12] Г.Линдсей, К.С. Халл, Р.Ф. Томпсон, «Творческое и критическое мышление», Познавательные психологические процессы. А.Г. Маклаков, Ред. СПб, Россия: Питер, 2001. [Електронний ресурс]. Доступно: <http://www.psychology-online.net/articles/doc-73.html>.
- [13] Н.Є. Миропольська, «Творчість школярів», у *Енциклопедії освіти*, В.Г.Кремень, Ред. К., Україна: Юрінком Інтер, 2008, с. 898.
- [14] О.Л. Протас, «Розвиток творчих здібностей учнів в умовах загальноосвітнього навчального закладу», *Освіта та розвиток обдарованої особистості*, № 3, с. 26-29, 2014. [Електронний ресурс]. Доступно: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Otros_2014_3_7.
- [15] О. Чуба, «Формування критичного мислення як психолого-педагогічна проблема сучасності», *Педагогіка і психологія професійної освіти*, № 3, с. 202-208, 2013. [Електронний ресурс]. Доступно: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pippo_2013_3_24.
- [16] О.Б. Мелентьев, *Методика організації творчої діяльності учнів*, Умань, Україна: «АЛМІ», 2013.

References

- [1] Verkhovna Rada Ukrainy (2017, Veres. 05), Zakon Ukrainy «Pro osvitu». [Elektronny`j resurs]. Dostupno: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#n46>.
- [2] I. M. Bila, «Psykhologhiia dytiachoi tvorchosti», K., Ukraina: Feniks, 2014.
- [3] L. S. Vygotskiy, «Vooobrazhenie i tvorchestvo v detskom vozraste», SPb.: Soyuz, 1997.
- [4] Yu. Chepiuk, «Dydaktychni umovy navchannia tvorchoho myslennia molodshykh shkoliariv u protsesi navchannia inozemnykh mov», dys. kand. ped. Nauk, Skhidnoievrop. nats. un-t, Ternop. nats. un-t, Lutsk, 2017, Ternopil, 2018.
- [5] A.P. Artymovets, «Teoretychni analiz problemy tvorchoho myslennia», Psykhologhiia realnist i perspektyvy, Vyp. 3, s. 22-25, 2014. [Elektronny`j resurs]. Dostupno: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prp_2014_3_9
- [6] Yu. L. Trofimov ta in., «Psykhologhiia: pidruchnyk», K., Ukraina: Lybid, 2008.
- [7] O.L.Muzyka «Refleksii i dinamika rozvytku zdibnosti pidkhydy do pobudovy doslidzhennia» u Zdibnosti tvorchist obdarovanist: teoriia, metodyka, rezultaty, doslidzhen, O.V.Moliako, Red. Zhytomyr, Ukraina: Ruta, s.50-53, 2006. [Elektronny`j resurs]. Dostupno: <http://eprints.zu.edu.ua/2799/1/monographiya.pdf>.
- [8] A. Krouford, V. Saul, S. Metiuz, D. Makinster, «Tekhnologii rozvytku krytychnoho myslennia uchniv», nauk. red., peredm. O. I. Pometun. Kyiv, Pleiady, 2006.
- [9] O.I. Pometun, «Rozvytok krytychnoho myslennia uchniv zasobamy shkilnoho pidruchnyka istorii», u Problemy suchasnoho pidruchnyka, Vyp.20, s. 327-338, 2018. [Elektronny`j resurs]. Dostupno: <http://ipvid.org.ua/upload/iblock/c6f/c6f383508c03099a589e0546cee44dfe.pdf>.
- [10] S.O. Dotsenko, «Tekhnologhiia rozvytku krytychnoho myslennia yak zasib formuvannia tvorchykh zdibnosti uchniv pochatkovykh klasiv», Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyshchii i zahalnoosvitnii shkolakh: zb. nauk. pr. zaporizhzhia Ukraina KPU, Vyp. 48 (101), s. 277–286, 2016. [Elektronny`j resurs]. Dostupno: <http://dspace.hnpu.edu.ua/bitstream/123456789/556/1/%d0%94%d0%be%d1%86%d0%b5%d0%bd%d0%ba%d0%be.pdf>.
- [11] S.O. Terno, «Metodyka rozvytku krytychnoho myslennia starshoklasnykiv u protsesi navchannia istorii», Avtor. dys. dokt. ped. nauk M-vo osvity i nauky Ukrainy, nats. ped. un-t im. M. P. Drahomanova, Kyiv, 2015.
- [12] G.Lindsej, K.S. Hall, R.F. Tompson, «Tvorcheskoe i kriticheskoe myshlenie», Poznavatel'nye psihologicheskie processy, A.G. Maklakov, Red. SPb, Rossiya: Piter, 2001. [Elektronny`j resurs]. Dostupno: <http://www.psychology-online.net/articles/doc-73.html>.
- [13] N.Ye. Myropolska, «Tvorchist shkoliariv», u Entsyklopedii osvity, V.H.Kremen, Red. K., Ukraina: Yurinkom Inter, 2008, s. 898.
- [14] O.L. Protas, «Rozvytok tvorchykh zdibnosti uchniv v umovakh zahalnoosvitnoho navchalnoho zakladu», Osvita ta rozvytok obdarovanoi osobystosti, № 3, s. 26-29, 2014. [Elektronny`j resurs]. Dostupno: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Otros_2014_3_7.
- [15] O. Chuba, «Formuvannia krytychnoho myslennia yak psykhologo-pedahohichna problema suchasnosti» Pedahohika i psykhologhiia profesiinoi osvity, 3, s. 202-208, 2013. [Elektronny`j resurs]. Dostupno: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pippo_2013_3_24.
- [16] Melentiev O.B., Metodyka orhanizatsii tvorchoi diialnosti uchniv. Uman, Ukraina: «ALMI», 2013.

Наталія Жидкова, кандидат педагогічних наук, Менська гімназія Чернігівської обл.

КРИТИЧЕСКОЕ МЫШЛЕНИЕ В РАЗВИТИИ ТВОРЧЕСТВА УЧЕНИКОВ НА УРОКАХ ОБЩЕСТВОЗНАНИЯ

В статье рассматривается развитие творчества учеников в изучении предметов обществоведения. Анализируются творческое и критическое мышления в развитии творчества учеников, которые по содержанию и функциональности в познавательном учебном процессе разные, но являются дополнением один другому в творческом процессе.

Авторский подход в обучении предметов обществоведения основывается на использовании интегральной модели в развитии творчества с использованием творческого и критического мышления в решении заданий. Творческое мышление базируется на создании нового продукта познания, а критическое – на создание качественного продукта познания и проверки его на возможность реализации. Этапы решения познавательных задач – видение

проблемы, создание, корректировка и реализация гипотезы, идеи или нового способа решения требуют приемов творческого мышления вначале преимущественно индивидуально, а затем в группе. Выявление противоречий, известного и неизвестного, анализ ситуации, гипотезы, проверка эффективности продукта познания требуют критического мышления преимущественно в группе. Использование комплекса мыслительных операций, упражнений на развитие воображения в решении проблемных и познавательных заданий и ситуаций, изменение условий заданий, разнообразные методы обучения, согласование индивидуального и группового способствуют творческому развитию личности.

Ключевые слова: творчество; творческое и критическое мышления учеников; познавательная деятельность; творческие задания; методы обучения.

Nataliia Zhydkova, Candidate of Pedagogical Sciences, Menska Gimnazium, Chernihiv region, Mena, Ukraine

THE DEVELOPMENT OF CREATIVITY OF STUDENTS BY USING CRITICAL THINKING IN SOCIAL SCIENCE

The article analyzes the development of students' creativity in social science studying. We consider the points of contact between critical and creative thinking in the development of students' creativity, which are different in content and functionality in cognitive educational process, but they are the complement of one another.

The author's approach to teaching social studies is based on the use of an integral model in the development of creativity by using both creative and critical thinking in doing tasks. Creative thinking is based on causing of a new cognitive product, while critical one is based on making a high-quality cognitive product and testing it for feasibility.

The solving cognitive problem stages include understanding of a problem, creation, correction and implementation of a hypothesis, idea or a new way of solving. At the beginning they require primarily individual creative thinking methods and then working in a group. Identification of contradictions, known and unknown, analyzing the situation, pulling out hypothesis, verification of cognitive product efficiency require critical thinking mainly in group.

Using mental operations complex, exercising, development of imagination in solving problem and cognitive tasks, changing problems specifications, using teaching methods, co-ordination individual and group work facilitate individual creative development.

Keywords: creativity; creative and critical thinking of students; cognitive activity; creative tasks; teaching methods.